

У.К. Жанғалиев¹, К.Б. Болатова²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Тарих факультетінің докторанты,
Нұр-Сұлтан қаласы.

²Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, т.ғ.к., Семей қаласы

XVIII-XIX ҒАСЫРДА ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙДІҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСАТЫ ЖӘНЕ ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫНА ӘСЕР ЕТУ САЛДАРЛАРЫ

Андатпа

Ресей империясы тұсындағы отарлау саясаттың Қазақ жеріне әсер етуі сонымен қатар отарлау кезеңінде қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымының қарсы тұру жолдары және бейімделу механизмінің өзгеруімен негізгі нәтижелері көрсетілген. XVIII-XIX ғасырлардағы Патшалық Ресейдің Қазақстандағы жүргізген әкімшілік саяси реформаларымен империяның отарлау саясатының рөлі сипатталған. Сол кездегі қазақ қоғамының этноәлеуметтік құрылымына, дәстүрлі шаруашылығының бүкіл болмысын өзгертіп, әлеуметтік-экономикалық қатынастар жүйесінде елеулі өзгерістер әкелгені көрсетілген. XVIII-XIX ғасырдың бірінші жартысы кезеңінде қазақ қоғамында әскер басылары - батырлардың әлеуметтік тобының маңыздылығымен саяси ықпалы түсіндірілген. Мақалада сұрыптау, талдау, салыстырмалы әдістер қолданылған. Жәнеде мақалада тың деректік мәліметтер келтіріліп алғашқы және қазіргі зерттеушілердің еңбектері қарастырылған.

Кілт сөздер: қырғыздар, патша, қоныс, реформа, бодан, демократия, билік жүйесі.

Жанғалиев У.К.¹, Болатова К.Б.²

¹*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева. Докторант исторического факультета. г. Нур-Султан.*

²*Казахский гуманитарно - юридический инновационный университет, к.и.н., г. Семей.*

В XVIII-XIX ВЕКЕ И ПОЛИТИКА ЦАРСКОЙ РОССИИ В КАЗАХСТАНЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ВЛИЯНИЯ НА СТРУКТУРУ ТРАДИЦИОННОГО КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация

В период колониальной политики в Российской империи отражено влияние на казахскую землю, а также основные результаты изменения механизма адаптации и пути противодействия традиционной структуре казахского общества в период колонизации. XVIII-

XIX ғасырда с административно-политикалық реформалар, жүргізілетін Царь Ресейде Қазақстанда, сипатталған колониялық саясат империясы. Сол уақытта этносотандық құрылымда қазақ қоғамында маңызды өзгерістер саяси-экономикалық қатынастарда, өзгерістер жүргізілетін дәстүрлі өмір сүруі. Бірінші жарты ғасыр – бірінші жарты ғасырда қазақ қоғамында баяндалған саяси таъсір маңызды қоғамдық топтардың қарушылары – батырлары. Мақалада сұрыпталу, талдау, салыстырмалық талдау әдістері қолданылған. Мақалада жаңа дерек көздері және бірінші және заманғы зерттеушілердің еңбектері талданып отыр.

Ключевые слова: қырғыздар, царь, қоныс аудару, реформа, бодан, демократия, саяси билік.

Zhangaliev U.K.¹, Bolatova K.B.²

¹The Eurasian national University named after L.N. Gumilev. Doctoral student of the faculty of history.

Nur Sultan city.

²Kazakh humanitarian and legal innovation University, candidate of history, Semey city.

IN THE XVIII-XIX CENTURY AND THE POLICY OF TSARIST RUSSIA IN KAZAKHSTAN CONSEQUENCES OF INFLUENCE ON THE STRUCTURE OF TRADITIONAL KAZAKH SOCIETY

Abstract

Саяси-экономикалық саясат жүргізілетін Ресей империясында, қазақ еліне таъсір баяндалған, сондай-ақ өзгерістер жүргізілетін механизмдері және өзгерістер жүргізілетін дәстүрлі құрылымда қазақ қоғамында маңызды өзгерістер саяси-экономикалық қатынастарда, өзгерістер жүргізілетін дәстүрлі өмір сүруі. Бірінші жарты ғасыр – бірінші жарты ғасырда қазақ қоғамында баяндалған саяси таъсір маңызды қоғамдық топтардың қарушылары – батырлары. Мақалада сұрыпталу, талдау, салыстырмалық талдау әдістері қолданылған. Мақалада жаңа дерек көздері және бірінші және заманғы зерттеушілердің еңбектері талданып отыр.

Keywords: kyrgyz, tsar, settlement, reform, bodan, democracy, power system.

Қазіргі кезеңдегі қазақ мемлекеттілігінің жағдайы жүйелі қайта құру үрдісімен сипатталады. Осыған сай, бұл қазақ-орыс қарым-қатынастарының тарихын зерттеу маңызды орынды иеленуде. Мемлекетаралық байланыстар тарихының қалыптасуы, отарлауға дейінгі даму эволюциясын ретроспективті талдау, содан кейін Ресейдің империялық саясатының

белсендеуіне қатысты, қазақ жерлерін отарлау есебінен территориясын кеңейту, Ресей империясының құрамына кіруі ғылыми және саяси маңызға ие.

Қазақ-орыс қатынастар тарихын зерттеу бұрынғы прогрестік ойлау, бір бағыттық еліктеушілік (стереотиптер) пен догмалардан тәуелсіз, жаңа тұрғылардың қалыптасуы, тарихи білімнің мазмұны мен деректік базасын, тарихнаманың болашақта дамуы мүддесі үшін қажет.

Ресейдің Орта Азиядағы саудасы жөніндегі деректер Қазақстанның және Орта Азия хандықтарының Ресейдің шикізат базасына айналғандығының айғағы болып табылады. Қазақстан тек Ресей тауарлары сатып алынатын орын емес, сонымен бірге маңызды шикізат көздерінің бірі болған.

Орыс шаруаларының қазақ жеріне қоныстануы әскери отарлаудың жалғасы, жаңа сатысы екендігі мойындалды. Орыс миссионері А.Е. Алекторовтың “Қырғыздар туралы кітаптардың, журналдар мен газеттердің көрсеткіші” деген еңбегінде патша өкіметінің отарлауының осы екі кезеңі жөнінде былай делінеді: “Казактар қырғыз жерінде тыныштық орнатуға белсенді түрде атсалысып, өзінің тарихи миссиясын орындады. Жаңа кезеңнің талабына сай, қырғыз даласын экономикалық жағынан отарлау керек. Сондықтан біз үшін бұрын әскери пикеттердің маңызы қандай болса, переселендік поселкелер құрудың бүгінгі таңдағы рөлі сондай болуы тиіс” [1,109-121].

Патша үкіметі өзінің жаулап алу саясатында, бір жағынан қарулы күшке, отарлау аппаратына, екінші жағынан, қазақ шонжарларының феодалдық басшы топтарына сүйеніп өз жұмыстарын жүргізген болатын. Кейбір жаулап алынған күшпен тартып алынған территорияларды осы қазақ қоғамының феодал шонжарлардың күшіне сүйеніп жұмыс жасаған [2,124].

«XVIII-XIX ғғ. Рухани отарлаудың білім – ағарту саласында Патшалық Ресейдің Қазақстандағы саясатының көріністерінің бірі» Ресейдің оқу-ағарту саласындағы рухани отарлау барысы жөніндегі зерттеулер тарихнамасы беріледі. А.Сабырханов Қазақстанның Ресейге қосылуына арналған еңбегінде: «Қазақ жерлерінің Ресей құрамына енуі - қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық және мәдени мүдделеріне сай келді.

Патша өкіметінің зорлық-зомбылық сипаттағы саясатына қарамастан, Ресейге қосылу сөз жоқ, прогрестік маңызға ие болды...» - деп мәлімдесе, өткен ғасырдың 20-жылдары орыс ғалымдары И.Л. Ямзин мен В.П. Вошинин «Отарлаушылық және қоныс аудару туралы ілім» деген оқу құралы ретінде ұсынылған еңбегінде орыс тарихнамасында отарлаушылық туралы мәселенің толық зерттелмегендігі жөнінде жазған болатын [3, 296].

Т.Тәжібаевтің «Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX века» еңбегінде жаңа әдістемелік мектептер жүйесіне қарама-қайшы пікірмен сипаттау – сол кезеңдегі саясаттың талабы, ұлтшылдар жаңа әдістемелік мектептерді үздіксіз насихаттағанына қарамастан, қалыққа қарапайым ғылыми білімді де меңгерте алмады деп сипаттауға мәжбүр болған. Т.Тәжібаевтың «Педагогическая мысль Казахстана во второй половине XIX века» атты еңбегінде қазақ даласындағы қазан төңкерісіне дейінгі оқу – ағарту ісіне көңіл бөле отырып, патшалық Ресей үкіметі мұсылмандық қоғамдық ойды әрқашан бақылап отыруды негізгі міндеттердің біріне айналдырғандығы айтылады. [4, 24]

XIX ғасырдың 60-жылдарында Қазақстанда Ресейдің басқару жүйесі енгізіліп, қазақ жерін экономикалық тұрғыдан игеріп, отарлауға кең жол ашылғанымен бұл процестің бастауы ертеректе жатыр, ол орыс казактарының бейбіт қазақ еліне басып кіруі, одан кейінгі уақытта қиыншылықты жағдайда Қазақстан-ның батыс бөлігінің Ресей қарамағына қарауынан бастап орын алды.

Казактардың, орыс бодандары – башқұрттар мен еділ қалмақтарының Кіші жүз қазақтарын қыспаққа алып, тонаушылық шапқыншылықтары салдарынан тілі, діні бөлек жат жұртшылықтың протектораты болуынан кейін-ақ Қазақстанның батыс өлкесіне өз ортасынан бас сауғалаған діни сектанттардың, ұры-қарылардың, қарақшылардың, басқа жерден қоныс іздеген орыс шаруаларының ағылуына мүмкіндік берді.

Сан ғасырларға созылған отарлық үстемдіктің осы кезеңі туралы тарихнамада қым-қиғаш пікірлер әлі күнге дейін сақталып келеді, себебі бұл мәселе мемлекетаралық қатынастар идеологиясын барып тіреледі.

Орыс тарихшылары бұл кезеңді Ресей империясының шекарасын кеңейту, оны көшпелілерден қорғау, отарлау, шаруашылық тұрғыдан игеру секілді концепциялар шеңберінде көрсетіп, патша өкіметінің отарлаушылық саясатын ашып жазбайды.

Орыс шаруаларының қазақ жеріне қоныстануы әскери отарлаудың жалғасы, жаңа сатысы екендігі мойындалды. Орыс миссионері А.Е. Алекторовтың “Қырғыздар туралы кітаптардың, журналдар мен газеттердің көрсеткіші” деген еңбегінде патша өкіметінің отарлауының осы екі кезеңі жөнінде былай делінеді: “Казактар қырғыз жерінде тыныштық орнатуға белсенді түрде атсалысып, өзінің тарихи миссиясын орындады. Жаңа кезеңнің талабына сай, қырғыз даласын экономикалық жағынан отарлау керек. Сондықтан біз үшін бұрын әскери пикеттердің маңызы қандай болса, переселендік поселкелер құрудың бүгінгі таңдағы рөлі сондай болуы тиіс” [10, 198].

Қазіргі кездегі тарихнамшылардың кейбір сарапталған деректеріне сүйенетін болсақ, қазақ жерін отарлау мен бұл өңірді славяндардың қоныстана бастауын XVI ғасырдың аяқ кезімен белгілеу Ғ.Қарасаевтың еңбектерінен байқалады. Ол “Ресей патшалығы қазақ жеріне біршама ерте уақыттан көз алартқан” [6, 32-34].

XVI ғасырдан бастап Ресей патшалығы мен Қазақ хандығының арасында саяси, мемлекетаралық байланыс орнатылады, алайда патша үкіметінің түпкі мақсаты қазақ жерін өзіне қосу еді дейді. Осы уақыттан 1917 жылға дейінгі қоныс аудару қозғалысын үш хронологиялық кезеңге бөледі: “1. XVI ғасырдың аяғынан XVIII ғасырдың басына дейінгі кезең. Бұл уақыт патша үкіметінің қазақ даласымен танысуымен, зерттеуімен, қазақ хандығымен саяси-мәмілегерлік қатынас орнатуымен, қазақ өлкесі шекарасын қоршай әскери қоныстар, қамалдар мен қалалар салуымен ерекшеленеді. 2. Қазақ елі Ресей империясы құрамына қосылған кезең (XVIII ғасырдың 30-жылдары – XIX ғасырдың 60-жылдары). Бұл – қазақ жерін жоспарлы отарлау, әскери қамалдар, қоныстар, өндіріс орындарын салу, әскери қоныстан-дыру кезеңі. 3. XIX ғасырдың екінші жартысынан XX ғасырдың басына (1917 жылы) дейінгі кезең. Патша үкіметінің орыс шаруаларын Қазақстанға топ-тобымен жоспарлы, жүйелі қоныстандыруы, жергілікті халықты шет аймақтарға күшпен ығыстыруы” [7, 77].

Мұнан әрі қарай қазақ жерін отарлау әдістері мен тарихы Е.Бекмахановтың “Қазақстан XIX ғасыр-дың 20-40-жылдарында” деген монографиясында кеңінен талданады. Еңбекте жаңа шептердің салынуы, олар салынған және олардың маңындағы жерлерді қазақтардан тартып алу, казактар мен шаруаларды, қылмыскерлерді әкеліп орналыстыру барысы сан-алуан мұрағаттық дереккөздері негізінде пайымдалады. Сол кездің өзінде патша өкіметінің қазақ жерін орыс шаруаларының күшімен отарлауды жоспарлағаны көрінеді [2,142].

Б.С. Сүлейменов пен В.Я. Басин шаруалардың Ресейдің ішкі губернияларынан Қазақстанға қоныс аударуының бастапқы кезеңі ретінде XIX ғасырдың 60-жылдары көрсетілгенімен, қозғалыстың кең етек алуы 70-жылдардан бастап орын алды делінеді. Бұл мәселе туралы Б.Сүлейменов өзінің еңбегінде бұл жағдайды 90-жылдармен белгілейді [8, 71].

Мұрағат деректері қоныс аудару қозғалысының Ресейдің бірнеше губернияларын қамтып, Қазақ-станға келушілердің санының өсуі 80-жылдары орын алғандығын көрсетеді. Бұл уақытта орыс қоныс-танушылары әуелі Ақмола, кейін Семей, Орал, Торғай, Жетісу облыстарына келіп орныға бастағаны белгілі.

Біздің зерттеу нысанымызға байланысты XVIII-XIX ғасырларда Патшалық Ресейдің Қазақстандағы саясаты ол Қазақ даласында өзінің отарлау саясатын, қоныстандыру саясатын, реформалар жүргізу жұмыстарын барлығын жинай келе Қазақ жерлерінде өзінің толықтай басып алу саясатын жүргізіп оны іске асыруға бағытталған жұмыстарын көреміз. Сонымен қатар осы саясатты іске асыру барысында әр түрлі әлеуметтік-экономикалық, саяси реформалардың іске асқандығында атауға болады.

Патша үкіметінің қазақ елінің басым жерлерінің отарлауының көптеген түрлерін қолдана отырып 1822 жылдан 1867 жылға дейін әскери реформалық жүйелерімен жұмыс жасады деуге болады. Патша үкіметінің отаршылдық саясатының екінші кезеңі тұсында әскер күші арқылы елдің ішкі тірлігіне араласып, жергілікті қазақ шаруаларын қонысынан қуа бастады. Олардың орнына ішкі Ресейде жоқшы-лыққа ұшыратқан орыс босқындарын әкеп орналастырды.

Отарлаудың осы әскери-әкімшілік кезеңінде патша өкіметінің тірек пункттері ретінде әскери бекініс-тердің іргелері қалана бастады. Оларды тұрақтандыру үшін шекаралық белгілермен бөлді. Біртіндеп бекіністер Қазақстанның ішкі аймақтарына тамыр жайды. Бастапқы кезде бұл бекіністер Орал, Ертіс сияқты өзен-арналарына орналасты. Ал кейінірек патша өкіметінің отарлау саясатының күшеюі нәтиже-сінде әскери қамалдар салу Қазақстанның батыс, солтүстік-шығыс аймақтарын тегіс қамтыды. 1744 жылы Орынбор қаласы, 1752 жылы Петропавл қаласы салынды. Ресейдің Шығыс Қазақстан жеріндегі экспансиясы бұрынғысынан неғұрлым күшейе түсті. 1752 жылдан бастап Оңтүстік Алтайдың, Ертістің жоғарғы ағысындағы Үлбі, Бұқтырма және Нарым бойындағы жерлердің Ресейге қосылғаны туралы ресми түрде жарияланды. 1760 жылы Өскемен бекінісінен Телецк көліне дейін бекіністер салына баста-ды. Келесі 1761 жылы Өскеменнен Зайсан көліне дейін Бұқтырма шебінің бекіністері пайда болды. 1764 жылы Кузнецк-Колыван шебінің бір бөлігі Өскеменнен Тигерец форцостына дейін көшірілді. Сөйтіп, Қазақстандағы шекаралық шептің шығыс қанаты XVII ғасырдың 60-жылдары Ресей әскери қамалдары-ның бірнеше шебінен тұратын күшті бекіністі ауданға айналдырылды.

Ресей зерттеушісі А.В. Цюрюмов өз еңбегінде Ресейдің қазақ-қалмақ қатынастарындағы бітістіруші-лік рөлін қарастырады: «Бейбіт қатынастардың қарулы қақтығыстарға айналуы қалмақтар мен қазақтар арасындағы байланысты жандандыра түсті. Дәл сол жылдары көшпенділер құрған мемлекеттердің құрылымында өзіндік ерекшеліктер пайда бола бастады. Осы кезеңде Орталық және Орта Азия Ресей империясының мүдделері тоғысқан аймаққа айналды. Еуразиядағы барлық геосаяси кеңістікті біріктіруге ұмтылған Ресейдің көшпелі халықтарды бітістірудегі рөлі арта түсті. Ресейдің бітімгершілік миссиясы қалмақ-қазақ арасындағы келісімге ықпал етіп, қарқынды және жемісті байланыстарға бастама болды». Осылайша А.В. Цюрюмов «Орынбор бағытының құрылуы екі көшпелі халық арасындағы дипломатия-лық және сауда байланыстарын бақылауда ұстауға мүмкіндік бергенімен, қалмақтар мен қазақтар арасындағы елшілік пен сауда қатынастары ресей үкіметінің алаңдаушылығын туғызды» деп жалғастырады [9, 84].

Қазақ жерін отарлаудың бастауында қазақ-орыстардың тұрғандығына және бұл процесте олардың маңызды рөл атқарғандығына қарамастан бұл тақырып орыс тарихнамасында ХХ ғасырдың орта кезіне дейін арнайы зерттеу нысаны бола қоймады. Орынбор, Жайық, Сібір, Жетісу казак әскерлеруінің тарихы-на арналған еңбектерде жергілікті халықты атамекендерінен ығыстыру, көп жағдайда қырғынға ұшыра-туы арқылы олардың шұрайлы қоныстарына келіп орналасуы «орыс мәдениетінің» таралуындағы “заңды құбылыс” ретінде қарастырылады. Оларда тарихи шындық көмескіленіп, қазақ-орыстардың империялық саясаттың қолшоқпары болғандығы нақтылы көрсетілмейді.

Соның нәтижесі ретінде қазақ даласында айырбас сауда рыногы үшін күресте түркістан – ташкент көпестері көшпелілерге талап қоюды неғұрлым күшейте түскен Ресей тарапынан жасалатын бәсекеге төтеп бере алмады.

XVIII ғасырдың ағында әдеттен тыс жағдай қалыптасты – ол кезде бұрынғы бірінғай жалпы қазақ шаруашылығы бірнеше экономикалық аймақтарға бөлінді. Атап айтсақ Солтүстік аудандар және кейбір орталық Қазақстан рулары орыс рыногына, оңтүстікпен оңтүстік батыс – Орта Азияның, шығыс – Қытайдың рыногына бағдар алды.

XIX ғасырдың 20 жылдарында Қазақстанда толып жатқан әкімшілік-аумақтық реформалармен ерекшеленеді. 1822 жылы «Сібір қырғыздары туралы жарғы» қабылданған еді, ал 1824 жылы Кіші жүзге де осындай жарғы қабылданды. Осы тұста «Жарғылармен» Қазақ даласының сол кезге қарай Ресей бодандығында болған бөлігін басқару тәртібі реттелді. Жаңа әкімшіл жүйе қазақ қоғамының дәстүрлі саяси институттарын жойып, аумақтық ұйымдастыруды енгізді, көшпелі халыққа салық салып, даланы отарлауды тереңдете түсті.

Сонымен қатар «Жарғыда» қоғамның түп – негіздеріне өзгеріс жасау көзделмей, дамудың жаңа шаруашылық нысандары ұсынылмаса да, жер мәселесі бірінші болып алға тартылып, еселене түскен жанжалдың себебіне айналды. Қазақ қоғамының дәстүрлі қоғамдық түп – негіздерін әкімшілік округтер мен болыстардың шекараларымен сыйыстыру мүмкін емес болатын. Нақ осыған байланысты реформаны жүзеге асыру созылып кетті, тек XIX ғасырдың 40-жылдарына қарай ғана қазақтардың бір бөлігін реформаның негізгі ережелерін қабылдауға көндіру мүмкін болды.

XVIII-XIX ғасырларда Патшалық Ресейдің Қазақстандағы жүргізген саясатының салдары дәстүрлі қазақ қоғамының құрылымына әсер етпей қоймады.

Қоғамдық еңбек бөлінісі мен қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық жіктелу барысы қоғамдық міндеттерді жүзеге асырудағы одан әрі мамандандыруды туғызды және соның салдары ретінде номад-тардың әлеуметтік қатынастары құрылымында ерекше институттардың қалыптастыру үрдісіне әкеп соқты. Бұл орайда қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық құрылымы мен әлеуметтік топтарға бөлінуі сәйкес келмеді, ал кейде бір-біріне тіпті қайшы келіп отырды. Адамның әлеуметтік мәртебесі көп жерде барлық уақытта бірдей оның экономикалық әл-ауқатымен анықталған емес, ал соңғысы, өз кезегінде, барлық уақытта бірдей оның биік мәртебесіне тәуелді бола бермейді. Қазақ қоғамының әлеуметтік бөлінуіне тән ерекшелік индивидтердің «ақсүйек» және «қарасүйек» дейтіндерге саралануы болды. Бірінші әлеуметтік топ оның әлеуметтік оқшаулығы және қоғамдық қатынастар құрылымындағы мәнінің зор болуы себепті сырттан ешкімді өткізбейтін индивидтердің мәртебесі жабық корпорациясы болды. Оған аристократиялық екі сословиені - *төрелер мен қожалар енгізілген.*

XVIII-XIX ғасырдың бірінші жартысы кезеңінде қазақ қоғамындағы әскер басылары – батырларының әлеуметтік тобының маңызы мен саяси ықпалы зор болды.

Батырлар - ер жүрек адамның атағы ғана емес, сонымен қатар көбінесе әскери міндеттерді жүзеге асырумен айналысатын адамдардың жеке дара қасиетінде болады. Е.К. Мейендорфтың айтуынша Қазақ қоғамында «ер жүрек» әділ және тапқыр, соғыс кезінде – шабандоз адамдар «батыр» деп аталған [10, 41].

XVIII ғасырдың бірінші жартысында батырлардың беделі мен әлеуметтік маңызы мейлінше күшті өсті, мұның өзі сыртқы қауіпке және Қазақстанның әлеуметтік ұйымдасуында әскери құрылымдар рөлінің арта түсуіне байланысты болатын.

Қазақ жүздерінің аумақтық шептерінде соғыс шиеленісінің бәсеңдеуіне қарай батырлардың әлеуметтік маңызы да төмендей берді. Бұл әскери көсемдердің қоғамдық беделі мен саяси ықпалының белгілі бір толқыны XIX ғасырдың 20-40-жылдарында Кіші жүз бен Орта жүзде Қазақ жүздерінің аумақтық шептерінде соғыс шиеленісінің бәсеңдеуіне қарай батырлардың әлеуметтік маңызы да төмендей берді. Бұл кезде Кенесары сұлтанның, оның туған інісі Наурызбай батыр (1822-1848), Ағыбай, Бұқарбай, Иман және басқа да көптеген батырлар сияқты ер жүрек жауынгерлер мен олардың серіктері қазақтар арасында аса күшті беделге ие болды.

Тарихтың жоғарыда келтірілген кезеңдерінің бәрінде батырлар ер жүрек жауынгерлер, ат жалында ойнаған шабандоздар және әскери жасақтардың қолбасшылары ғана емес, сонымен қатар көшпелі қоғамның ең таңдаулы әлеуметтік топтарының бірі болды. Бұл жағынан ревалюцияға дейінгі көптеген авторлардың батырлар арасынан көшпелілердің саяси ұйымдасуында маңызды орын алған рубасы қазақ ақсақалдарын көп кездестіруге болатын деп ескертуі де кездейсоқ емес. Мәселен, XIX ғасырдың басында Г.И. Спасский жазып алған үш жүздің 67 рулық бөлімшелерінің 25 құрылымын батырлар басқарған [11,9].

Батырлардың жалпы жағдайы олардың жеке қасиеттерімен қоса, соғыстағы табыстарына, беделді рулық байланыстары мен байлығына, яғни жат елдерге соғыс жорықтары кезінде

олардың қолға түсірген олжасының мөлшеріне, сондай-ақ көпшілік бөлігі қазақ жастарынан тұратын ерікті жасақтарының саны-на байланысты болды. Жәнеде кей уақыттарда билеуші хандар мен сұлтандардан да асып түсіп отырды.

Патша өкіметінің қазақ жерінде өзінің негізгі саясатының орындалу барысында көптеген айла әдістермен реформалармен сонымен қатар халықты бейімдеу механизмі жолында әртүрлі жеңілдіктер жасап оларға сыйақы тағайындап өкімет басшыларының орындарына тағайындаған болатын. Мысалы П.Рычков пен А.Тевкелев арқылы Орынбор әкімшілігі қазақтарды Ресей өкімет орындары жағына шығару оларды жеңілдіктер жасай отырып, тарту арқылы мүмкін болады деп санады. Әкімшілер Жайық-тың оң жағасына көшіп баруға бір қалыпты көзқараста болды. Орынбор губернаторы А.Р. Давыдов ешқандай келісімге жол бермеді. Осы жерде осындай ұсыныста келіп түскен болатын: Маған қырғыз –қайсақ ханына оның өз малымен Жайықтан өтуге рұқсат беру туралы қоймай қойған өтінішіне оңай жауап қайтаруға болады деген. Ол Ресей бодандығын мойындайды, демек ол тыңдайтын болады және өз малымен өзі сұраған жерлерге баралмайды, кез келген Ресей боданы сияқты өзіне рұқсат берілмеген жерге өте алмайды. Егер мал азығы аз болса, жартысын ақшаға сатып немесе тауарға айырбастап алсын немесе қор жасасын деп кеңес береді [12,165 б.].

Қазақ қоғамының өзінде феодалдану үрдісі тереңдей түсті, феодалдық аристократия мен ру шонжар-ларының мүдделері барған сайын алшақтай берді. Хандармен сұлтандардың үстем тобы дәстүрлі шонжарлар – ақсақалдармен, билермен, батырлармен барған сайын азырақ санасып, олардың құқықтарын шектей бастады. Патша өкіметінің дала төңірегінде олардың тірегіне айналып, саясатын жүргізіп, ру –шонжарларын биліктер аулақтатты. Ал бұл жағдайды Патша өкіметі билеушілердің екі тобы арасындағы қырқысты шебер пайдалана білді және олардың ары қарай шиеленісуіне ат салысып, олардың ары қарай құлдырауына себебін тигізіп отырды. Атап айтсақ XVIII ғасырдың орта шенінде саяси дағдарыс салдарынан Кіші жүз аумағы екі хандыққа бөлінді. Нұралы ханның иелігіне кірген қазақ рулары Арал өңірі мен Сырдария бойындағы Батыр хандығына кірген қысқы жайылымдарды пайдалану мүмкіндігінен айырылды. Бұл рулардың қазақтары батысқа қарай, Каспий ойпатында орналасқан қоныстарға ығысып баруға мәжбүр болды. Алайда Жайық бекініс шептері жолына кедергі жасады. Осындай жағдайдан кейін 1775 жылы патша өкіметі жергілікті басқару ісіне қайта ұйымдастыру жүргізіліп Орынбор губерниясы таратылды. Кіші жүз және Орта жүз аумағының бір бөлігі Симбирск және Уфа генерал губернаторының құрамына кірді.

Патшалық өкімет орындары қазақ сұлтандарын өзінің сенімді тірегіне айналдырып, солардың көмегі-мен қазақтардың толқуларын болғызбауға ұмтылды. Өз тарапынан Нұралы хан мен сұлтандар патша өкіметіне адалдығын дәлелдеуге бар күшін салып тырысты. Патшалық өкімет орындары сыйлықтар үлестіру, айлық тағайындау, шен беру жолымен дала аристократиясымен одақты нығайтуға ұмтылды.

М.П. Вяткиннің атап көрсеткеніндей: бұл халықтың ең белсенді бөлігінің отаршылдық езгі мен феодалдық зорлық зомбылыққа қарсы стихиялы наразылығының бытыраңқы көріністер болды [13,358]. Сонымен бірге Сырым патшалық режимінің отарлау саясатына он төрт жыл бойы қарсы тұра білді. Батырдың іс-әрекеттерінің бәрі бірдей бола қойған жоқ ол саяси биліктің дәстүрлі жүйесін сақтауға ұмтылып, патша өкіметінің іс-шараларына шеберлікпен қарсы қимылдады, алайда күш тең емес еді. Патша өкіметі Орынбор әкімшілігі арқылы көтерілске шыққандардың қимылын көп жағдайда бейтарап-тандыра білді. Ал дәстүрлі демократиялық билік қалдықтарының сақталуы қозғалыс нәтижелерінің бірі болатын. Сол арқылы мемлекеттіктің қалдықтары және дәстүрлі тұрмыс салты сақталып қалды.

Кіші және Ішкі ордадағы саяси режимдер үнемі екі жақтың күштің әсерінен өзгеріске түсті. Біріншісі ол тарихи және эканомикалық жол болса қазақ қоғамының, ал екіншісі империяның және жергілікті отаршылдық жүйенің саясаты болатын. Саяси режимінің жұмыс істеу әдістері де әрқелкі болды. Орынбор губернаторының жұмыстары патша өкіметінің

негізгі органдарына сүйемелденуіне жүгінетін. Сондықтан да Орта жүздегі Сібір губернаторының әдіс тәсілдерінен ерекшелігі көбінесе өте дәрекі түрде және қатал әрекеттер көп жасалды деуге болады. Өз кезегінде қазақ қоғамының да дәстүрлі құрылымына өзгеруіне және сол заманғы режимдерге бейімделу механизмі де қалыптасты деуге болады. Атап айтсақ хандардың патша өкіметіне жұмыс жасауы, ауыл, ру басыларының өз үстемдігін сақтап қалуда хандарға, би, сұлтан-дарға жұмыс жасауы да қазақ қоғамындағы кейбір бейімделу механизмінің әсерлерін көрсетеді.

Патша өкіметінің тағы бір саясаты сұлтандар мен билер аға сұлтан, болыс билеушілерін өзіне жақы-нырақ ұстау саясатында оларға қарапайым халықты тек әкімшілік басқару да ғана емес басқада экономика-лық-әлеуметтік жағдайда қолдау көрсетіп отырды. Оның астары яғни, патша өкіметіне бағыну жұмыста-рын жүргізуде жеңіл болудың істерідеп білді. Оларға сұлтандармен билерге сот қызметін атқару жүктелді. Жергілікті жерде қазақтардың дағдылы құқығы жұрып тұрса да дегенмен сот – талап ісінің едеуір бөлігі сұлтандар мен билердің қатысуымен орыс әкімшілігінің үкімі арқылы өтетін болған. Бұның негізгі астары патша үкіметінің қазақ жерінде өз саясатын оданары нығайтуда бірқатар сұлтандарға өздерінің жеңілдік-терімен марапаттауларын жүргізген болатын. Атап айтсақ архив құжаттары көрсеткендей 1860 жылы маусым айының 8-і күні бірнеше қазақ (киргиз) сұлтандарын марапаттауы болған Оренбург губерна-тыр-лығына қарасты территорияда. МИНИСТЕРСТВ ГОСУДАРСТВЕННЫХЪ ИМУЩЕСТВЪ: Сентябрь 1860. № 209. Бұйрығымен 12 қазақты (киргиз) марапатқа ұсынылған құжаттар көрсетілген [14].

Жалпы қорытындыласам Тәуелсіздік алған жылдардан бастап қазақ даласын отарлау саясаты, әсіресе, әскери және рухани отарлау барысы зерттеле бастады. Кейінгі кезеңдегі зерттеушілер өте кең ауқымдағы құжаттарды көтеріп, өз зерттеулерінде патшалық Ресей чиновниктері қазақ халқын шоқын-дырып, орыстандырып – біртұтас мемлекет құрамыз деген идеологияны бүркемелеп ұстағандығын айқындауда. Сонымен, қатар қазақ халқының жантала күресіне қарамастан, қазақ халқын шоқындыру үрдісі жүргізілгенімен, толықтай қазақ халқын шоқындыру болмағандығын тарихнамалық талдаулар барысындағы зерттеулердегі деректер дәлелдеп отыр. Бұл қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан рухани құндылығының тұрақтылығын дәлелдей түседі.

Қазақ халқының әдет ғұрыпқа, дәстүрге беріктігін, зерттеушілер оның тамыры тереңде жатқандығын түсіндірсе, кейбір зерттеушілер ХІХ ғасырда қазақ халқына толығымен ислам дінінің қатты әсерімен оны таза ұстануы деп пікірді білдіреді.

Жалпы алғанда экономикалық, саяси әлеуметтік жағдайларға байланысты әртүрлі өзгеріске ұшырады және оған әржерде әр территорияда әр түрлі қарсы тұрды және бейімделу механизмі де әр түрлі жүргізілді деуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тихонов Б.В. *Переселенческая политика царского правительства в 1892-1897 годах // История СССР. – 1977. - № 1. – С.109-121.*
2. Бекмаханов Е. *Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында. – Алматы: Санат, 1994. – 416 бет.*
3. Ямзин И.Л., Воишин В.П. *Учение о колонизации и переселениях / Учебное пособие для высших учебных заведений. – М.-Л., 1926. – 328 с.*
4. Тажыбаев Т.Т. *Просвещение и школы Казахстана во второй половине ХІХ века [Текст]. – Алма-Ата: Казгос политиздат, 1962. – 507 с. : ил.; 21 см.*
5. Алекторов А.Е. *Указатель книг, журнальных и газетных статей о киргизах.– Казань, 1900. – 985 с.*

6. Қарасаев Ғ. Қазақ жерін отарлаудың алғашқы кезеңі (XVI-XVIII ғасырлар) // Қазақ тарихы. - 2003. - № 2. - 32-34 бб.
7. Әбділдабекова А.М. XVIII-XX ғасыр басындағы Қазақстан мен Ресей қарым-қатынасы: Тарихнама мәселелері: Оқу құралы. - Алматы: Дайк-Пресс, 2007. - 160 б.
8. Сулейменов Б.С., Басин В.Я. Казахстан в составе России в XVIII -начало XX вв. - Алма-Ата, 1981. - 247 с.
9. Цюрюмов А.В.Калмыцкое ханство в составе России: проблемы политических взаимоотношений. Дзжангар, 2007. - 462 с.
10. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. - М., 1975.
11. Спасский Г.И. Киргиз -кайсаки Большой, Средней и Малой Орды // Сибирский вестник, 4. IX-XI. - СПб., 1820.
12. Вяткин М.П. Очерки по истории Казахской ССР.Т.-1. С древнейших времен по 1870 г. - М., 1941,
13. Вяткин М.П. Батыр Срым. Учебное пособие. - Алматы: Санат, 1998. - 344 с.
14. ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АРХИВ ОРЕНБУРГСКОЙ ОБЛАСТИ. ГБУ ГАОО. Фонд 6. Опис 10. 1часть. Дело 7644.

References:

1. Tikhonov B. V. The resettlement policy of the tsarist government in 1892-1897 // History of the USSR -- 1977. - No. 1. - pp. 109-121.
2. Bekmakhanov E. Kazakhstan in the 20-40 years of the XIX century. - Almaty: Sanat, 1994. - 416 pages.
3. Yamzin I. L., Voshchinin V. P. education on colonization and relocation / educational benefits for higher educational institutions. Moscow-L., 1926. - 328 P.
4. Tazhibaev T. T. Education and schools of Kazakhstan in the second half of the XIX century [Text]. - Alma-Ata: Kazgos politizdat, 1962. - 507 p.: ill.; 21 cm.
5. Alektorov A. E. Editor of books, magazines and newspapers about Kyrgyzstan.- Kazan, 1900. - 985 P.
6. Karasaev G. The first period of colonization of the Kazakh land (XVII-XVIP centuries). - 2003. - No. 2. - pp. 32-34.
7. Abdildabekova A.M. relations between Kazakhstan and Russia in the XVIII-early XX centuries: problems of historiography: textbook. - Almaty: Dyk-Press, 2007. - 160 P.
8. Suleimenov B. S., Basin V. Ya. Kazakhstan in Russia in the XVIII-beginning XX BB. - Alma-Ata, 1981 -- - 247 P.
9. Tsuryumov A.V. Kalmyk Khanate in Russia: problems of political interaction. Dzhangar, 2007. - 462 P.
10. Meyendorff E. K. Journey from Orenburg to Bukhara. - M., 1975.

11. Spassky G. I. Kirghiz-kaisaki of the Great, Middle and Small Horde // Siberian Bulletin, 4. IX-XI. - St. Petersburg, 1820.

12. Vyatkin M. P. essays on the history of the Kazakh SSR.T. -1. from the dead time to 1870 G. - M., 1941,

13. Vyatkin M. P. Batyr Srym. Training manual. - Almaty: Sanat, 1998. - 344 p.

14. STATE ARCHIVE OF THE ORENBURG REGION. GBU GAOO. Fund 6. Inventory 10. 1 part. Case 7644.